

Urbanizem mesta Loke za začetnike

Božji pogled. (foto: Janez Misson)

Bralcem *Loških razgledov* bi rad predstavil razvoj našega mesta iz zgodovinskega vidika. Gradbeni rasti mesta pravimo urbanizem. Jezik arhitekture je med umetnostnimi panogami najtežji. Arhitekturo moramo obhoditi, si jo ogledati z vseh strani. Najbolje je, ko strokovnjaki urbanizem vodijo v sozvočju z uporabniki. Slabše je v časih, ko na stroko vplivajo politiki, v današnjem času pa še ekonomija, tajkuni in denar. Urbanisti radi govorijo o ambientih, poudarkih, akcentih,

Izsek iz Franciscejskega katastra za Kranjsko, 1823–1869. (hrani: Arhiv Slovenije, SI AS 176)

ima močno pomanjšan videz škofijskega sedeža v Freisingu. Sv. Jurij je v obeh primerih na vrhu griča. Starološki grič so kasneje na severu zasuli in tako pridobili večji prostor. Zaradi pomanjkanja prostora, slabe možnosti obrambe in predvsem škofovih upravnih in gospodarskih potreb so center gospostva prestavili na sedanje mesto, ki nadzoruje in zapira vhode v obe dolini. Mesto je povezano s tremi zunanjimi lokacijami. Puštal nad Trnjem (Puštal, Burgstelle, utrdba, Am Dornach, trnje, zapuščen predel) je zapiral vhod v Selško dolino. Vrh sv. Lovrenca je zapiral Poljansko dolino. Prvotno so cerkev nameravali zgraditi v Breznici, vendar je bilo vse, kar so pri tej cerkvi zgradili, ponoči preneseno na sedanjo lokacijo k cerkvi sv. Lovrenca (ustno izročilo). Tu so verjetno našli še uporaben material neke davne utrdbe. Cerkev ima najstarejšo osnovo v okolici Loke.

Puštal tudi po izkopeninah kaže na predfreisinško tradicijo. V srednjem veku je obe lokaciji koordiniral Stari grad pod Lubnikom. Ta je po ureditvi gospostva in mesta izredne dogodke sporočal na Krancelj, od tu pa so jih signalizirali naprej na Loški grad. Vse tri objekte lahko datiramo v konec 12. ali na začetek 13. stoletja. Pri utrdbi na Krancelju in Loškem gradu je bila zasnova v donžonu (osrednjem stolpu). Prvič se nova naselbina kot trg omenja leta 1248 in kot mesto leta 1274. Škoda je, da nista ohranjena ustanovna listina in mestni statut. Poleg teh dveh dokumentov je najbolj pomemben zunanji znak mesta: obzidje, v našem primeru še grad. Škof Konrad III. (1314–1322) je za obzidje porabil veliko denarja. Škof Bertold (1381–1410) je leta 1401 dokončal dela na Grabnu in kanalu med Selščico in Poljanščico. Zaradi naplavin obeh Sor je bilo vzdrževanje na tem mestu najte-

dominantah, težah in ravnovesjih, horizontalah ter vertikalah. Ko so škof in meščani gradili naše mesto, niso mislili vnaprej, na naše današnje analize. Urbanizem pa smo vendar ljudje. Arhitektura in urbanizem morata biti po meri človeka. V stoletjih se je v Loki še ohranilo toliko starega jedra, da ga lahko občudujemo in izluščimo staro lupino. Vsako leto si ogledam otroško likovno kolonijo, ko nam otroci z nepokvarjenimi očmi spet prikažejo mesto v njegovi pravi podobi.

Navedba Loke v darovnici je povezana z lokacijo Stare Loke. Tu je ostalo farno središče, prvič omenjeno leta 1074. Domnevam, da je bila župnija ustanovljena kmalu po darovnici ali celo sočasno. Lokacija župne cerkve

žavnejše. Najobsežnejša dela je financiral škof, vzdrževanje pa mesto. Ob večjih stroških so prispevali oboji. Obzidje je bilo po takratnih zahtevah vojskovanja sorazmerno visoko. Ob akutnih nevarnostih so pred obzidjem postavili še t. i. strašilni plot, ta je privabljal pozornost napadalcev, ki so tako postali dobra tarča branilcev. Seveda so ti »sezonski« objekti kmalu propadli. Meščani se niso bali samo tujih vojsk, Turkov, ampak tudi raznih tolp, rokomavhov in »*plašurjev*« (danes klošarjev), vojaških ubežnikov ter drugih motečih združb, dvomljivih trgovskih karavan in raznih popotnikov. Ob nevarnosti kuge so zapahnili vrata. Poudariti moramo, da je srednjeveški promet potekal peš, s konjeniki in tovorom na konjih. Na rimske ceste so že pozabili. Vozni promet je bil omejen na bližnje vasi in vezan na čas pridornega gospodarstva iz Starega dvora in pozneje še z Godešiča (Neusas) ter drugih ravninskih vasi.

V mesto je vodilo petero vrat: Selška, Zgornja in Spodnja poljanska, Špitalska in Čevljarska vrata. Manjkajo nam podatki za selško vpadnico pred pozidavo Kamnitega mostu. V kotu obzidja pod nunskim samostanom so pred leti odkrili rov, po katerem so ob izrednih razmerah mesto oskrbovali z vodo in ga v sili uporabili tudi kot izhod iz njega. Vodnjak izven obzidja so leta 2017 odkrili tudi pri zgornjih Poljanskih vratih. Po pozidavi Kamnitega mostu so Selška vrata utrdili tudi z zunanjo predmostno utrdbo. Mogoče so bila do tega časa pomembnejša, pozneje manj ugledna in manj pomembna vzhodna Špitalska vrata, kjer je bil v obrambo in vhod vključen poseben stolp, ki ni bil v mestni lasti in ga je škof dajal v fevd. Vzhodni vhod je bil vezan na plitvino Selščice v Sovodnju, kjer se je ob izgubi mostu dalo ob mlinu vodo prebrestiti. Tudi karantenska hiša, »*kolera špital*«, je bil pred temi vrati. Čevljarska vratca so bila v sklopu mlina, kopališča, čreslarskih stop in kašče. Podobno je bilo tu ob vodnih pogonih, ob občasno manjkajočem mostu, možno vodo prebrestiti. Obe Sori so v strateških (vojaških) dokumentih zapisali kot hudournika, ki se v nekaj dneh pomirita. Takšno podobo je Loka ohranila do leta 1789, ko so opustili obzidje in prodali vrata. Obzidje je postalo kamnolom za gradbeni material.

Loka pred potresom leta 1511

Rast mesta lahko razdelimo na dve obdobji: na predpotresno (pred letom 1511) in poznejše. Iz prvega obdobja odkrivamo na simbolu mesta, na gradu, vedno nove, starejše prezidave. Po letu 1352 je Otokar iz rodbine Blagoviških, ministerialov oglejskega patriarha, pod gradom ustanovil klariški samostan. Ni znano, kako je prišel do te odlične lokacije pod gradom. Dr. France Golob, poznavalec stavbe, je domneval, da je takrat šlo še za leseno gradnjo. Cerkev je bila že takrat posvečena Marijinemu brezmadežnemu spočetju. Papež Pij IX. je dogmo razglasil šele leta 1862 po Marijinem prikazovanju v Lurdu (1858).

Znana stavba je bila tudi leta 1271 omenjena kapela sv. Jakoba, vendar ne vemo, kje je stala. Že leta 1311 je znana lokacija kopališča pri mlinu, pri bivši

Tovarni Šešir. Sedanjo mestno cerkev sv. Jakoba so leta 1471 zgradili na posebnem trgu in jo umaknili iz mestnega vrveža. Kamniti most ob Selških vratih je pozidal škof Leopold (1378–1381), ki je ob obisku Loke pri padcu z mostu tudi utonil. Predpotresna gradnja je del Homanove hiše, s trilistnim okencem in ostanki kvadratnega gotskega okna (verjetno v kaščo) ob današnjem vhodu v vežo. Na tem mestu naj bi bila, po domnevi Ceneta Avgušтина, prvotna Selška vrata. Predpotresna gradnja, ki jo opisuje Santonino, je del Kasarne ob Selških vratih. Zahodni del Kasarne ob mostu si je že leta 1486 sezidal loški župnik Pankracij Ecker, da je bil za obzidjem varnejši.

Prva »slika« srednjeveške Loke je zapis iz popotnega dnevnika Pavla Santonina, generalnega vikarja škofa Petra Carlija. Oglejska delegacija je med leti 1485–1487 obiskovala po Turkih opustošene oglejske župnije južno od Drave. *»Kmalu po vstopu vanj (v Loko o. p.) nam je prišel naproti gospod Pankracij Ecker (Eckher), tamkajšnji župnik, ki nas je veselega obličja in vedrega čela popeljal v svojo hišo in nas okrepčal s številnimi in raznovrstnimi jedmi. Ima farno cerkev svetega Jurija, ki stoji zunaj mesta; pod njo spada dvajset podružnic. Pravico prezentacije ima, kadar se fara izprazni, častiti gospod škof freisinski, svetni gospod mesta, potrditev pa pripada prečastitemu gospodu patriarhu.*

Mesto Loka leži na ravnem, vendar ob vznožju položnega hriba. Nad njim sta dva gradova, vsaksebi, oba dobro utrjena. Toda lepši je spodnji grad, na katerem stoluje mogočni gospod Jakob Lamberger, mestni glavar in grajski gospod (1481–1491 o. p.). Malo dlje vstran ima še en, tretji grad (Stari grad o. p.). V mestu samem je dvesto petdeset zidanih, vendar s škodlami kritih hiš. Ima cerkev svetega Jakoba, ki je farna kapela, pozidana s čudovito in lepo umetnostjo. Ob mestu teče proti severu reka, imenovana Sorica (Souvriza), ki nima toliko vode kot Sora; dobre ribe daje, med katerimi veljajo postrvi za boljše. Pri vratih je kamnit most čez reko in na tem koncu stoji vrh mestnega obzidja hiša gospoda župnika, ki jo zadnje čase poziduje zelo visoko na svoje stroške; iz nje je lep razgled na reko in most in rodovitno obdelano ravnico. Tam stoji prava farna cerkev, ki je bila nekoč imenitnejša od katere koli druge cerkve na vsem Kranjskem in je imela čez tisoč petsto dukatov dohodka, zdaj pa je že zelo osiromašena. Še zmeraj pa uživa posebne pravice, da prezentira primerne duhovnike za cerkev v Poljanah, za cerkev svetega Petra v Selcah (Celsachum), svetega Martina v Žireh in svetega Mihaela v Dovjah (Linghenfeld). Te duhovnike potlej potrjuje patriarhov sedež. Tako je povedal taisti gospod Pankracij Ecker. Zadnjega avgusta smo poslušali dve maši v Loki, prvo v cerkvi svetega Jakoba, drugo, sicer peto, pa v cerkvi tamkajšnjih redovnic svete Klare, ki izvrstno pojo. Potlej se je škof vrnil v cerkev svetega Jakoba, kjer je birmal nekaj ljudi. Po kosilu v hiši taistega župnika smo odjahali po ravni cesti v Kranj.«

Dvesto petdeset hiš je številka, ki je Loka ni več dosegla. V poznejših stoletjih se je število zmanjšalo za več kot sto. Mestne pravice pa so dobili prebivalci predmestij, ki so nastajala posebno po potresu. V Karlovec so se selile nekatere obrti,

ki so bile vezane na agrarne dejavnosti, vodne pogone in umazano proizvodnjo (odpadki, pranje črev ...). Karlovec kot predmestje pozna že fevdna knjiga s konca 14. in začetka 15. stoletja, ko omenja mlin »ze Lak nider Ozelgazzen«, pozneje poslovenjeno v Oslovske ulice. Naselje so verjetno po ljudsko prekrstili v Karlovec, po trdnjavi in hrvaškem mestu Karlovac. Oboje je v Vojni Krajini na Hrvaškem leta 1579 pozidal nadvojvoda Karl. V tem predmestju je ohranjene največ poznogotske arhitekture in stavbnih elementov popotresnega časa. Studenec in Trata sta pritegnila predvsem agrarne interesente. V predmestju pred Selškimi vrati, poznejšem Kapucinskem predmestju, so se razvile nekatere obrti, vezane na promet (kovači) in prehrano (mlinarji, gostilničarji). Vsi ti prebivalci so koristili mestne pravice in dolžnosti, obrambo, trge in druge mestne privilegije in stroške. Ob nevarnostih so se umaknili za obzidje.

Že ob nastanku je imela Loka današnjo površino obeh trgov. Glede na poimenovanje Novi trg, imamo lahko Spodnji trg za nekoliko poznejšo pozidavo, vendar že v okviru obzidja. Še v Franciscejskem katastru (1826) je ločnica med parcelami na Placu in Lontrgu jasno razvidna, je kot rahlo ukrivljena linija, ki se začne pod cerkvijo sv. Jakoba in sega do Grabna. Ta ločnica v bregu je še danes meja med zgornjimi in spodnjimi parcelami. Pod podhodom pod šolo so še na sopotniški podobi Loke vidna nekakšna vrata. Do iznajdbe betona in gradnje škarp je bila ta nestabilna meja v bregu vir nesporazumov o tem, kdo jo je dolžan vzdrževati – spodnji ali zgornji lastniki. Zgornji trg je bil verjetno nekaj časa posebej branjen z nekakšnimi poševnimi pregradami, palisadami.

Loka po potresu leta 1511

Leto potresa (1511) je začetek nove dobe mestnega razvoja. Takratna hišna postavitev se je v veliki meri ohranila do danes. Te spremembe sovpadajo z zanimivimi evropskimi spremembami. Loke so se takrat dotaknile razne ujme, kuge, lakote, vojne, že kmalu po nastanku tudi protestantizem. Spremenila se je obrambna taktika. Uveljavljalo se je ognjeno orožje. Takrat je škofijo vodil edinstveni, podjetni škof Filip (vladal 1498–1541). Že v letu potresa je poslal v Loko stavbenika in zidarja. Škof je opustil utrdbi na Starem gradu in Kranclju. Material s Kranclja je porabil pri obnovi loškega gradu, ruševine na Starem gradu je, po odvozu nekaj boljšega kamenja, prepustil zobu časa. Na loškem gradu je renesančno preoblekel osrednji stolp, verjetno dokončal tudi severovzhodni grajski stolp. Tu je stavbenik že naredil strelne line za muškete, ki so po zadnji obnovi fasade lepo vidne. Leta 1526 je dokončal stolp današnje kapele, kjer je ohranjena velika reliefna plošča z grbom iz leta 1526. Podnožje stolpa je utrjeno proti topovom. V mestu je obnovil kaščo, kjer si je v svoj spomin dal vzdati reliefno ploščo iz leta 1513. Svoje sledove (relief levov) je leta 1529 zapustil na konzolah polkrožnega pomola na severovzhodni strani Homanove hiše. Ne glede na to, ali je bila hiša kdaj v škofovi pristojnosti, je rodila kar nekaj posnemovalk. Podobna, z okro-

glimi pomoli, je bila Jagermojstrova (Ješetova) hiša na Peklu, danes Mestni trg 11. Polkrožni severovzhodni stolpič je viden z domačega dvorišča in tudi parkirišča Štemarje ter vedute pri starem Petrolu. Drugi od polkrožnih stolpičev se je pozneje izgubil v sosednjih hišnih prezidavah in prizidavah. Podoben tip hiše najdemo v poznejši Plnadi v Železnikih, v Kropi in delno Radovljici. Pri novem prezbiteriju mestne cerkve je na sklepniku ohranjen Filipov grb. Verjetno so nje-govi mojstri sodelovali tudi pri gradnji zvonika v dvajsetih letih 16. stoletja, ki je s ploščo datiran v leto 1532. V enem od vzhodnih opornikov prezbiterija je vzdana že rabljena predpotresna, gotsko obdelana kamnita klada, ki nas spominja na potres. Zvonik so vključili v mestni obrambni sistem, strelna lina na zahodni strani ima že hruškasto obliko in je namerjena na Selška vrata. Prepričan sem, da so stavbno črto obeh trgov po potresu začrtali freisinški mojstri.

Osrednji prostor tržnega prostora, Placa, je med Homanovo hišo in zoženjem z nadstropnima pomoloma pri Žigonovi hiši ter podrtim pomolom na drugi strani pri Kroni. Tu je bil najboljši tržni prostor. Hiše so dobile današnje tlorise. Srednjeveško čelno obrnjene hiše na trg, kot jih poznamo v nemških in drugih srednjeevropskih mestih, se v Loki niso ohranile in jih ne moremo nikjer z gotovostjo rekonstruirati. Verjetno so bile takšne hiše še ob Santoninovem obisku. Popotresne hiše so dvokapne, s streho na ulico in arkadno dvorišče. Linija hiš verjetno ni bila takoj izpolnjena. Vmesne prostore med hišami so v isti maniri postopno dozidavali, trg strnili in nadaljevali v ulico do Poljanskih vrat. V uličnem delu Mestnega trga je tudi manj dvonadstropnih hiš, ki so vse pozneje nadzidane. Vrzeli med hišami so ponekod vidne še danes, bile so povezava med obema trgoma in obzidjem. Popis hiš iz dvajsetih let 19. stoletja posebno poudarja obokane veže, takšni prostori so kljubovali požarom. Tudi višina stavb se je spreminjala. Še v 19. stoletju so jih počasi nadgrajevali in zamenjevali leseno gradnjo. Prostor od znamenja proti Poljanskim vratom je bil manj ugleden in so ga namenjali tujim ponudnikom.

Po Fister-Škuljevi analizi ima 60 % stavb na Placu atrijsko dvorišče, 69 % hiš ima prvo in drugo etažo. Takšna stavba je v bistvu renesančna palača, zožena na dano širino triosnih fasad. Nadstropja v optično lažji arhitekturni obliki ponovijo osnovo. Kjer se triosni fasadni ritem podre, je prišlo do poznejšega združevanja stavb. Zanimivo je, da še dolgo v 17. in 18. stoletje uporabljajo poznogotske stavbne elemente, ki jih uspešno mešajo z renesančnimi in zgodnjebaročnimi formami. Kakovostnih kamnitih arhitekturnih detajlov včasih niso zavrgli, čeprav niso bili več moderni. Še vedno je ohranjenih nekaj polkrožnih, gotsko posnetih portalov. Na Rotovžu se portal končuje na oslovski hrbet, pri nekaterih portalih je še ohranjena obreza na ajdovo zrno. Baze portalov so zaradi prometa skozi vežo ravno obklesali in uničili podnožja. Talni odbijači so uravnavali kolesa vozov, gar in ciz, ki so jih vlačili skozi veže. Kadar so bili Ločani na polju, v Viršku, v Hribcih pri Gavgah (za Pahovcem), na Kamnitniku, na Žolščah (Fižolovšče) in po okoliških grapah, kamor so hodili po drva, meščanov ni bilo doma.

Za zahodno linijo mestnih hiš je za vrtički nastala nova logistična pot do rastočih gospodarskih poslopij. Na drugi strani so pod grajski hrib že kmalu pozidali nove hiše in pridobili Placu vzporedno ulico. Po spremenjenih obrambnih doktrinah in potresu so zmanjšali trg pri Selških vratih. Hiše med Kasarno (Ustrana gasa) in Blaževo ulico imajo še poznogotske stavbne elemente. Dvokapnice brez dvorišč so z dolgimi vežami povezane z obema ulicama. Okrog leta 1550 (datirani relief na fasadi) so proti severu podaljšali klariški samostan.

Leta 1544 je škof lastnika drugega dela Kasarne, Lenarta Siegesdorferja (v škofovi službi 1529–1572) in njegove pravne naslednike, oprostil vseh davčnih in drugih mestnih obveznosti (šlo je za severovzhodni trakt današnje Kasarne). Škof in mesto sta se trudila, da ne bi več prihajalo do takšnih neupravičenih ugodnosti. Med obema stavbama je bilo še obzidje, ki ga lahko še vidimo iz brvi in izluzščimo dve strelni lini, namerjeni na breg in most. Prva je v obliki črke L za samostrel, lok in puščice, druga je hruškaste oblike, za puško. Ta del so na obzidje verjetno nadzidali že poznejši lastniki. V Valvasorjevem času je bila stranica hiše, obrnjena proti vodi, že strnjena. Dvoriščni del proti Ustrani gasi so pozidali še pozneje in zaprli dvorišče. Zidavo Kasarne si lahko »kot domine« pogledate z Namine terase. Kot enotno zgradbo so hišo šteli šele od druge polovice 18. stoletja ali celo pozneje.

Znana nam je lokacija hiše beneficija sv. Katarine iz leta 1525, danes Filaverjev bar, Cankarjev trg 2. Znana nam je lega Rotovža, Mestni trg 35, Schwarzeva hiša in kapela sta združeni in imata sedaj številko Mestni trg 38, hiša beneficija Sv. Trojice, Mestni trg 4. Šola blizu cerkve sv. Jakoba se omenja že leta 1538, verjetno približno tam, kot je bila pozneje Paplerjeva šola iz leta 1627, Cankarjev trg 10. V drugi polovici 16. stoletja je imel več hiš na Placu in v predmestjih protestant, trgovec Jurij Kunstl. Dve hiši sta bili skupaj pri vodnjaku na Placu, danes gre verjetno za združeno Kašmanovo hišo, Mestni trg 7.

Od 17. stoletja dalje lahko lociramo gosposčinsko Kanclijo, Mestni trg 8, Vikarjevo hišo, Cankarjev trg 12, Špital, Spodnji trg 9 in 9A. Pri hišah s pomoli se da ponekod slediti plemiškim družinam in drugim pomembnejšim meščanom. Spremembe so doživele tudi stavbe pri Poljanskih vratih. Martinovo hišo, Mestni trg 26, so podaljšali do mestnega obzidja in zaprli povezavo z obzidjem. Ni znano, kdaj so nadaljevali naslanjanje hiš na obzidje v sedanji Klobovsovi ulici. Pri teh hišah pogrešamo starejše stavbne elemente. Na južnem delu obzidja, na današnjem Grabnu, so že v 16. stoletju v obzidje izdolbili lepo gotsko okno in prizidali dve današnji hiši. Prav zaradi lepljenja hiš na obzidje se je to ohranilo, saj je obzidje predstavljalo eno od sten.

Spodnji trg ima podobno zasnovu. Prostor ob Kašči je potreboval večji trg, tja do zožitve. Na severozahodu je trg segal do mlina in kopališča pod cerkvijo oziroma pod šolo. Trg je služil mlinu, kopališču, največ pa prometu ob Kašči in obrambi Čevljarskih vrat. Pozneje se je okrepil trg pred novo špitalsko cerkvijo, kjer so se zbirali brambovci za obrambo Špitalskih vrat. Mogoče se je trg povečal

Pogled na Škofjo Loko v požaru v 17. stoletju ponuja zaobljubna slika iz Sopotnice. (hrani: Loški muzej Škofja Loka (foto: Jože Štukl))

Placu je zgorelo 32–35 hiš, kapela Sv. Trojice in klariški samostan. Oba požara sta prinesla tudi večje gradbene spremembe.

Klarise so do leta 1669 prezidale in dozidale samostan in po italijanskih vzorih sezidale novo cerkev. Leta 1674 so popravljali mestno obzidje pod samostanom. Pozneje so se popravil na tem mestu lotili še leta 1727; obe letnici sta ohranjeni na obzidju. Verjetno so takrat na zid od znotraj prislonili prve nunske pomožne objekte. Nunska cerkev je s tlorisom in prostorsko lupino postala vzor za cerkvi na Lontrgu in Hribcu ter prezidave nekaterih cerkvenih stavb v obeh dolinah. Na Lontrgu je leta 1698 pogorelo 48 hiš, kopališče, kašča in mlin pod šolo. Sezidali so novo špitalsko cerkev in ubožnico vključili v obzidje pri mestnih vratih. Lontrg se je počasneje obnavljal in ni nikoli dosegel ugleda hiš na Placu. Vse hiše so le nadstropne, so bolj gruntarskega, kmečkega tipa in imajo redke meščanske arhitekturne značilnosti. Pri nekaterih je razvidna ambicioznejša starejša zasnova, mnoge so po požaru doživele predelave. Za razliko od Placa se je na Lontrgu ohranilo kar nekaj lesenih zgradb. Arhitekturno so zanimive: sestavljena Prajerca, Spodnji trg 4, s poznogotskimi elementi, upravna zgradba Špitala, Spodnji trg 9, pomolna Klopčarjeva hiša, Spodnji trg 5, Petercova hiša, Spodnji trg 6, pomolna Klemenčičeva hiša (Loški oder), Spodnji trg 14, arkadna Krennerjeva hiša, Spodnji trg 29. Grohcova hiša, Spodnji trg 22, ima še zunanjo podobo stare kmečke bajte. Ne samo glede na socialno diferenciacijo, uglednejši trgovski, meščanski Plac in skromnejši obrtniški Lontrg, so se prebivalci včasih delili še na sokole na Placu in orle na Lontrgu, oboji s svojim domom.

Urbanizem so seveda – kot že rečeno – ljudje. Žal lastnike posameznih hiš poznamo šele od 16. stoletja dalje, vendar tudi teh ne moremo locirati od hiše do hiše natančno. Na Placu lahko lociramo Kose, Kunstle, Lukančiče in Križaje. V Loki so živeli še puštalski Oblaki, Zanettiji in škofovi uslužbenci, ki jih je škof po reformaciji vabil z Bavarske in jih ni več izbiral med domačim plemstvom, ki se mu je v protestantizmu zamerilo. Stare kranjske družine so deloma tudi izginile,

tudi na mestu pogorelih hiš. V obzidje so vključili prenovljeno ubožnico. Nekaj stavb so na obzidje verjetno prislonili že po koncu obrambne funkcije. Tem stavbam je, podobno kot na Placu, obzidje zapiralo eno steno.

Portret poznosrednjeveške Loke si lahko pogledamo na več vedutah. Najstarejša je Merianova upodobitev iz leta 1649. Obe Valvasorjevi podobi sta v *Slavi* in *Topografiji*. Najbolj poučna je *Sopotniška votivna slika*, ki skupaj predstavlja oba požara: na Placu (1660) in Lontrgu (1698). Na

tujci so se morali naučiti slovensko. Od 18. stoletja dalje najdemo že do hiše natančno loško kupljeno platnarsko plemstvo: Demšarje, Jugovice in Jenke. Identifikacije hiš in lastnikov sem poskušal rekonstruirati v *Loških razgledih* 57/2000 in v *Knjigi hiš II*/1984. Leta 1780 je bilo v mestu (obzidju) 128 hiš in 1.025 prebivalcev, približno 8 ljudi na hišo. Po analogiji bi za leto 1750 pri 117 hišah zaokroženo predvidevali okrog 1.000 ljudi. V Santoninovem času, leta 1486, bi po analogiji pri 250 hišah predvidevali okrog 2.000 prebivalcev (če niso takrat še šteli tako kot v Svetem pismu: može, plus družine?).

Škofja Loka iz knjige *Slava vojvodine Kranjske* Janeza Vajkarda Valvasorja, 1679, bakrorez.

V 19. stoletju je prebivalstvo naraščalo, mesto je dobivalo moderno infrastrukturo. V drugi polovici 19. stoletja so položili prve dele kamnite kanalizacije. Leta 1894 je začela delovati prva javna elektrarna. Leta 1901 je pritekla voda v samostan in grad, naslednje leto še v mesto. Leta 1907 je začela delovati moderna klavnica. Drastičen padec prebivalstva se je začel po letu 1980, ko so v jedru mesta našteali le še 752 ljudi. Zadnja občinska uprava pred vojno si je prizadevala za urbanistično in spomeniškovarstveno ureditev mestnega jedra. Širitev mesta so predvidevali zunaj obzidja, proti severu pod Kamnitnikom, ob sedanji Partizanski cesti in proti vzhodu do Plevne in pod njo, vzhodno od Sovodnja. Te lokacije naj bi zadostovale za dobo 200 let. Ta prostor so ob socialističnih demografskih metodah pozidali že dvajset let po zadnji vojni.

Že pred 2. svetovno vojno in po njej so se za urejanje mestnega jedra dogovarjali z arhitektom Jožetom Plečnikom, ki pa zaradi starosti ni več prevzemal takšnih del in je predlagal svoje učence. Zadnja občinska garnitura pred vojno je že opazila, da srednjeveško zamišljen prehod skozi mesto ni več primeren, ostal pa jim je gospodarsko koristen. V zvezi s prehodom v Poljansko dolino sta se ustvarila dva lobija, placarški in lontrški. Zaradi ceste preko Placa so pred vojno podrli nekaj hiš na trgu sv. Jakoba, sedanjem Cankarjevem trgu. Za širjenje ceste bi podrli še nekatere hiše proti Placu. Ohranjeni so odškodninski zneski za del Koširjeve in Homanove hiše in naprej Peharjeve ter nekaterih hiš na Poljanski cesti. Na Placu je bil že Galjotov hotel Krona, več zainteresiranih gostilničarjev in trgovcev. Zanimivo je, da so ta projekt ob prihodu podprli tudi Nemci, ki so podrli še nekaj stavb nad Selščico (informacija Igor Guzelj st.). Lontrško varianto je zagovarjal lobi, ki je bil bližje občinski birokraciji (županu). Na mestu Perkusove hiše bi ob Grabnu stal nov hotel. Transit v dolino bi potekal po Lontrgu. Po vojni se je placarska varianta za kratek čas ponovila, dokler so avtobusi in tovornjaki še

zmogli ovinke pod nunami. Po hitrem razvoju tehnike je sama od sebe zmagala lontrška varianta, ki pa v razmerah po vojni ni več nikomur koristila, ampak je postala breme za trg in celotno mesto. Najzanimivejše povojne rešitve urbanizma sta v *Loških razgledih* predstavila domačina Marijan Masterl in inž. Pavle Hafner, ki pa s predlogi uradno nista vplivala na mestni urbanizem. Masterlov elaborat je tudi odlična spomeniškovarstvena smernica za staro mestno jedro. Nova mestna infrastruktura naj raste v bivšem Kapucinskem predmestju. Če se izrazim s terminologijo tistega časa, bi tam zrastle objekti družbenega standarda, uprava, kulturni dom, banka, bencinska črpalka, pošta, tržnica, hotel, trgovska hiša, šola in internat. Nekateri objekti so bili realizirani, vendar ne načrtno, v lokacijah, medsebojnih razmerjih, sozvočju in času. Industrijski predel in novi stanovanjski del bi se razvijala tudi na Trati. Poudarjena je bila posodobljena cesta Loka-Železniška postaja Trata, z navezavo na »veliko cesto« Jeprca-Kranj. Za povezavi z dolinama bi zgradili obvoznici, ki pa bi, po takratnih trasah, močno prizadeli stara predmestja in naselji Puštal in Staro Loko. Masterlova delitev prometa na tovarnega in osebnega ni bila več sprejemljiva, prav tako ne Hafnerjeva načrtovana železnica v Poljansko dolino. Še pred tisočletnico Loke se je pokazalo, da dotedanji, za nekaj desetletij naravnani projekti, sploh niso mogli slediti hitremu in kar utopičnemu razvoju na vseh področjih. Ostali so še »apetiti« po zapolnitvi mestnih plomb, predvsem na Cankarjevem trgu. Ugotovili so tudi, da je razvoj mestnega jedra mogoč šele po izgradnji vsaj poljanske obvoznice. Selško obvoznico so zasilno speljali preko Podna, izvedba poljanske obvoznice pa je bila še daleč. Projektiranje in vstavljanje v prostor je bilo dolgoletno babilonsko pregovarjanje. Čakanje nanjo sta v lanskih *Loških razgledih* 63 odlično opisala Jernej Tavčar in Ines Košenina.

Prvi desetletji po vojni sta mestu prinesli očiščenje mestnega obzidja ob Selških in Poljanskih vratih. V prvem primeru so odstranili stare mesnice, v drugem pa Erženovo hišo in prizidave ob obzidju na Grabnu. Loški urbanizem je prevzel Tone Bitenc, Plečnikov učenec. Po njegovi prerani smrti se loški hišni arhitekti in projektivni ateljeji niso posebno obnesli. Izbira, razporeditve in vrstni red novih stanovanjskih sosesk so bili včasih preveč politično motivirani. V vsakem novem naselju je bil nek bivši župan ali visok občinski funkcionar ali celo več njih (Groharjevo naselje, Podlubnik, Pod Plevno). Od odličnih Fistrovih predlogov za revitalizacijo mesta ob tisočletnici smo premalo uporabili in preveč pričakovali. Od družbenega sektorja ni bilo pričakovati večjega zanimanja za oživitve loških lokalov. Poselitev podstrešij gotovo ni veliko prispevala k revitalizaciji mestnega jedra. Lastniške spremembe ob nastopu nove države so prevetrile posestna razmerja. Jazbinškov zakon je prinesel razmerja, ki se bodo reševala še daleč v sedanje stoletje.

Mestne hiše živijo takrat, ko imajo enega lastnika. V sedanjih razmerah bo stalna aktivna poselitev obeh trgov največji uspeh. Loko naj poselijo ljudje, ki se bodo v njej dobro počutili, tu tudi preživljali in ne samo spali ali trgovali, in bodo

Loko imeli radi. Ko bodo v mestnem jedru ostali ljudje, ki ne bodo hlastali le za hitrim dobičkom, ampak za svojim in mestnim trajnostnim razvojem, bosta trga zaživela. Na Placu se mora spet slišati otroški vrišč. Po tezi arhitektke Mateje Kavčič, ki se ji v celoti pridružujem, bi morali na Placu biti upravni in drugi uradi, denarni zavodi, privatne pisarne, ateljeji in drugi poslovni prostori, atraktivni lokali, tradicionalne in enkratne prireditve. Oživiti in osmisлити je treba mestne vrtove. Za Historial se nam teme kar ponujajo: prihod škofa v Loko, izgon protestantov, cehovsko zasedanje. Ne ostanimo samo mesto muzej, ki si ga gostje hitro ogledajo in gredo naprej. Obnoviti je treba Krono in postaviti in oživiti nekaj manjših turističnih ustanov, hostlov, kamor se bodo gostje redno vračali. Dobrodošlih bi bilo nekaj apartmajev, ateljejev, specializiranih trgovin, ponudba lokalne prehrane in obrti. Ponudba bi morala biti prijetno »nasilna« in domiselna. Med obrtmi bi bila nujna tema klobuki (mogoče celo cilindri in »halb kane«), ročno tkano in potiskano laneno platno, obleke po meri, kloštergeist, »Mrcinkov« kruh in zaseka, Žužkove pletenice in preste, mali kruhek. Tudi kakšno vsem koristno parkirno mesto na Placu naj ostane. Mesto bo preživelo po dolgoročnem načrtovanju in izvajanju teh načrtov. Pozitivne posledice obvoznice moramo šele izkoristiti. Nerazumljivo je, da je tako malo interesa za selško obvoznico. Rešitev je bila mogoča še pred desetletji, ko bi na Sipci zgradili krožišče (beseda je bila takrat pri nas skorajda nepoznana) in most ter pod Kobilu skozi kratek tunel speljali še poljansko obvoznico. Ko sem pred leti, ko je bilo to še mogoče, to varianto namignil vplivnemu arhitektu, so mi odgovorili, zakaj jih nisem prej spomnil na to. Moj odgovor je bil: »Zakaj niste šli na Krancelj?!«

Kot mesto muzej lahko pokažemo mesto z obzidjem, grad, muzej. (Pot treh gradov). Obhoditi je možno oba trga. Ogleda vredne so vse tri cerkve, kašča, mestne atrijske hiše. Kako lepo smo znali na Lontrgu v Špitalu udomačiti uvoženo nunsko cerkev! Na Suhi smo s freskami razširili korni obhod velikih katedral. Rotovž in Kajbatova hiša, stisnjeni renesančni palači, sta večinoma odprti. Razvidne so še komunikacije med obema trgoma in naprej do obzidja, pod šolo, na Peklu. Drugi dostopi so zazidani, npr. Komun, Pri Ančki, vendar si jih z malo fantazije še lahko predstavljamo. Obiščemo lahko Puštalski in Starološki grad. Loko si lahko ogledamo pri INFO točki pri starem Petrolu, iz lokacije pri zdravstvenem domu in deloma s parkirišča Štemarje. Še leta 1698 je škofa Janeza Frančiška pričakalo mestno vodstvo in kakih 100 oboroženih meščanov s puškami. Koliko bi jih bilo danes sposobnih za »civilno zaščito«?

Zadnji stavki mojega preišljevanja naj ne bodo kritika starega nergača, ampak spodbuda novim načrtovalcem in izvajalcem mestnih infrastrukturnih potreb. Sam sem bil vedno vesel ponujenih idej. Vsako generacijo arhitektov pritegne škrbina na Cankarjevem trgu. Zadnji, neposrečen poseg na tem mestu je bila postavitev hiše Cankarjev trg 17 (»sarkofag«) ob vhodu v mesto. Včasih se ustavim na mestu branjevke pri brvici in poslušam komentarje skupin, ki prihajajo v mesto. Načrtovalec je mogoče iz brvi gledal Bogatajevo hišo pri Kapucinskem

mostu in je zato podobno fasado naredil pri novogradnji. Pri tem je spregledal, da je Bogatajevo hišo gledal od daleč, pred »sarkofagom« pa se pojavimo nenadoma. Bogatajeva hiša je bila tik pred vojno tudi močno spremenjena in ni mogla služiti kot zgled oškrbljenim vogalom novogradnje. Pri stavbni lupini se je načrtovalec zgledoval pri nunski cerkvi, kar pa se mu ni posrečilo. Glede strehe bi pripomnil naslednje; vsi stari »cimpermani« so poznali srednjeveško pravilo: streha naj bo vsaj 40 cm čez zid in imeti mora več kot 35 % naklon. Mislim, da se takšen podvig ne sme več ponoviti. Vsa srednjeveška mesta imajo težave pri posodabljanju infrastrukture in vklapljanju novih rešitev v stara mestna jedra.

Na koncu strnimo naše preiskovanje. Iz ureditve Cankarjevega trga in trga pred občino se moramo naučiti, da granitne kocke in beli kamniti bloki niso avtohtoni elementi. Te, sicer dobre rešitve so uvožene. V Loki so bile doma »mačje glave, kugle«, okrogli, v reki obrušeni kamni različnih velikosti. Dobro položene bi bile primerne tudi za visoke pete. Pri Cankarjevem trgu so na mnogih mestih odpravili ozke hišne pločnike, in sicer v širini, do koder s streh pada dežni kap. Po starih mestnih pravilih je to še lastnikova posest. S to gesto bi arhitekt pokazal na zasebnost, intimo hiš in zaključke trgov. Arhitekt je problem rešil tako, kot so ga pred leti asfalterji na Placu, ko so trg od hiš do hiš zalili z asfaltom in z njim preplavili tudi pločnike. Prav s trga pred cerkvijo so odpeljali večjo količino avtohtonega, obdelanega kamnitniškega konglomerata, ki bi ga lahko še uporabili. Trg pred občino je hladen kot kopalnica, v enolični beli tlak bi lahko vdelali vsaj loški grb ali ga kako drugače poživili. Če bo kdaj na vrsto prišel Mestni trg, bo treba temeljito proučiti stare tlake, se držati originalnih rešitev, podobno, kot to delajo v zaščitenih evropskih mestih. Velik izziv ureditve mestnega jedra bo kompleks Šeširja in starega samostana; lahko bi spet imeli mestno elektrarno. Nujna je obnova »evropskega« Kamnitega mostu.

Loka je kot velika piramida. Spodnji del obvladujeta oba trga in stranske ulice. Iz te baze se dvigujejo posamezne dominante, mestna, nunska ter špitalska cerkev, mogočna kasarna in tovarniški dimnik. V zadnjem času je spet opazen Rotovž. Prav na vrhu kraljuje grad, danes brez osrednjega stolpa. Loka je na severu obkrožena s Kapucinskim predmestjem. Ne opazim, kje in do kod danes sega Kapucinski trg. Na vzhodu Loko podpira Studenec, od Sovodnja do Pepetovega jezu. Sotočje lahko pišemo z malo črko, saj ga geografsko ni, je le Sovodenj. Fužinsko predmestje je nastalo med obema vojnama, ko je bilo Ločane sram imena Studenec, kjer je bila v Ljubljani »deželna blaznica«. Fužinsko predmestje je takrat zamenjalo ime za predel v celoti. Danes imamo oboje. Zgubljeni in pozabljeni predmestji na jugu in jugozahodu sta še Karlovec (Spodnji Karlovec – Kopališka ulica in Zgornji Karlovec – del Poljanske ceste) in že nepoznana Trata (Grajska pot). Loški zahod oblikujeta kulisa zaraščene Kranclja in Lubnika z nevidnim Starim gradom v grmovju.

Škofja Loka iz zraka. (foto: Matevž Lenarčič)

Razlogi, da se je mesto ohranilo in je danes mesto muzej so:

- izvrstna zdrava lega in prometna lokacija,
- dovolj velika prvotna srednjeveška zasnova v okviru obzidja,
- imenitno lastništvo in odprtost za tujce,
- v vseh obdobjih, tudi danes, center širše uprave,
- ekonomsko zaledje,
- starokopitnost in skopost Ločanov (novotarije zahtevajo denar, zato prezidave uvajajo počasi in zaradi nevoščljivosti),
- zgodnje zavedanje zgodovinskih kakovosti,
- v ključnih obdobjih pravi ljudje na pravih mestih.

Pripis

Še o starem, zanimivem pogovoru med loškimi vplivneži (Pavlovec, Blaznik, Planina, Železnik, župani, arhitekti, direktorji, politiki itd.): *Na novo pozidani donžon na gradu bi bil do streh gradu osteklen, prozoren in brez senc na vse strani, naprej bi imel masiven izgled. Namembnost bi bila prodaja najdražjih avtomobilov. Mercedes in porsche najdražjega razreda so naprodaj le v Loki na gradu.* V sedanjem globaliziranem svetu je tudi to mogoče. Mogoče smo včasih imeli več fantazije in vizije. Kdor nič ne premišluje, načrtuje, fantazira in skicira (vsaj zase za mizo!), ta stoji in tudi prevelik ego je včasih treba obrzdati.

LITERATURA:

- Avguštin, Cene: Les kot gradivo v meščanski arhitekturi. V: *Loški razgledi* 25, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1978, str. 73–78.
- Avguštin, Cene: Oblikovanje prostorskih ambientov v urbanističnem razvoju Škofje Loke. V: *Loški razgledi* 28, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1981, str. 145–151.
- Avguštin, Cene: Prostorski ambient Škofje Loke v srednjem veku. V: *Loški razgledi* 26, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1979, str. 62–66.
- Avguštin, Cene: Tlorisni značaj Škofje Loke. V: *Loški razgledi* 24, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1977, str. 46–50.
- Avguštin, Cene: Zgodovinsko urbanistična in arhitekturna podoba Škofje Loke. V: *Loški razgledi* 23, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1976, str. 15–24.
- Blaznik, Pavle: Iz življenja loškega plemstva v 17. stoletju. V: *Loški razgledi* 17, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1970, str. 33–39.
- Blaznik, Pavle: Kasarna pri kapucinskem mostu v Škofji Loki. V: *Loški razgledi* 20, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1973, str. 43–47.
- Blaznik, Pavle: Loško mestno obzidje. V: *Loški razgledi* 4, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1957, str. 15–24.
- Blaznik, Pavle: *Škofja Loka in loško gospostvo : (973–1803)*. Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1973, 560 str.
- Fister Peter; Škulj, Stojan: Prenova starega mestnega jedra. V: *Loški razgledi* 30, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1983, str. 168–188.
- Golob, France: Bratje Rupert, Filip in Henrik (III.), renski palatinski grofi, freisinški škofi in loški cerkveni gospodarji. V: *Loški razgledi* 51, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 2004, str. 65–78.
- Golob, France: Stavbni razvoj in zgodovina nunskega samostana v Škofji Loki. V: *Loški razgledi* 28, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1981, str. 152–171.
- Hafner, Pavle: Urbanistična ureditev Loke. V: *Loški razgledi* 12, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1965, str. 82–91.
- Masterl, Marjan: Urbanistična ureditev Loke v očeh njenih prebivalcev. V: *Loški razgledi* 1, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1954, str. 121–138.
- Pokorn, Franc: *Loka : krajepisno-zgodovinska črtica*. Prenatis iz revije Dom in svet, letnik 7. Škofja Loka : Območna obrtna zbornica, 1995, 81 str. (zbirka Doneski; 4).
- Sedej, Ivan: Kmečko stavbarstvo in problem arhitekture na Spodnjem trgu v Škofji Loki. V: *Loški razgledi* 11, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1964, str. 62–68.
- Šega Judita; Golec, Boris: Münchenska zakladna najdba – škofjeloški slovenski razglas iz leta 1590. V: *Loški razgledi* 55, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 2008, str. 173–190.
- Štukl, France: Hišni lastniki v Škofji Loki in predmestjih sredi 18. stoletja. V: *Loški razgledi* 57, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 2010, str. 19–48.
- Štukl, France: *Knjiga hiš v Škofji Loki. II, Klobovsova ulica, Mestni trg, Spodnji trg, Cankarjev trg, Blaževa ulica : druga polovica 18. stoletja do 1984*. Škofja Loka [i. e.] Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 1984, 221 str. (zbirka Gradivo in razprave / Zgodovinski arhiv Ljubljana; 7).
- Štukl, France: Loška meščanska arhitektura s posebnim ozirom na leseno gradivo in razmišljanje o njej. V: *Loški razgledi* 26, Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1979, str. 55–61.